

ГРИГОРІЙ СТАРИКОВ

Дімент, Майкл. Самотній вигнанець. Щоденник про Свинюхи та гетто в Локачах / За ред. Ш. Ягалома (Дімента). – К.: Укр. центр вивч. історії Голокосту, 2016. – 200 с.

В останні декілька років, ближче до 8 травня, маємо нагоду спостерігати на вулицях міст бігборди зі стилізованим червоним маком і написами на кшталт: «Ніколи знову», «Пам'ятаємо. Перемагаємо» та ін. Мимоволі складається враження, що після трагедії людства і людяності в ХХ ст.,

якою був Голокост, мали би бути створені моральні й політичні механізми запобігання подібним явищам. Натомість світ демонструє численні геноцидальні явища, які мали місце в Камбоджі (Пол Пот), стосовно уйгурів і курдів, етнічні чистки на Балканах та в Дарфурі (Південний Судан), Руанді, Зімбабве, винищення Ісламською державою езидів тощо. Усім відома фраза: «Історія вчить того, що нічого не вчить». Це так званий парадокс Гегеля. Однак

історія не може нічого не вчити. Тобто це люди нічого не вчать на прикладах з минулого для унеможливлення трагедій і, навпаки, дуже добре засвоюють процедуру винищення. І тому слоган «Ніколи знову» значно правдоподібніше звучить у вигляді «Інколи знову». Скажімо, в Руанді динаміка винищення тутсі була більшою, ніж під час Голокосту, і це при тому, що тут не було задіяно потужну пропагандистську машину (хуту використовували переважно «Радіо тисячі пагорбів»), а вбивства скоювались «кулями, мачете та підручними засобами», тобто без «індустрії смерті».

Сам по собі геноцид – дуже давнє явище. Голокост також є різновидом геноциду. Різні геноциди уподібнюються: страждання жертв (невимірювана величина, тому і розмови про те, що хтось страждав більше, є безпідставними) та скоєння вбивств найкращими технічними засобами (комунікація, бюрократія, зброя). Німецькі табори смерті являли собою по суті своєрідні фабрики, які виробляли новий тип продукції у промислових масштабах – трупи.

У Голокосту є своя специфіка. Спершу євреїв хотіли виселити з території Німеччини, але завоювання значно розширили цей ареал, і потрібно виселяти було вже з Європи. Поступово нацистські лідери прийшли до ідеї знищення, якій передували позбавлення власності, приниження, концентрація, тобто політика дегуманізації. Серйозними специфічними елементами Голокосту стали тотальність і ідеологія. Важливу роль відіграло апокаліптичне сприйняття німцями війни як своєрідного протистояння Добра і Зла, Рагнарьока, в якому вони уособлювали останній бастион Європи.

Загалом Голокост не був унікальним явищем: його можна повторити. Але це безпрецедентний акт геноциду. І чи буде успіх у політики запобігання – невідомо.

Подібного роду трагедії стають можливими не останньою чергою і через зменшення сензитивності кожного наступного покоління до цих подій. З кожним разом актуалізувати Катастрофу стає дедалі складніше. Але це більш-менш об'єктивний чинник. Для українського читача сприйняття цієї книжки до певної міри ускладнюватиметься небажанням «ділитись історією». Найкраще це уособлює Бабин Яр, який є одним із найбільш знаних символів Голокосту в світі й водночас прикладом конфронтації пам'ятей та браку діалогу в Україні.

Підходячи ближче до безпосереднього представлення книжки, варто поставити ще одне запитання: що залишається після траге-

дії? Зокрема, це фізичний простір (місце, яке змінюється, але не зникає), це пам'ять (що з часом змінюється на символи), честь (людська гідність), педагогіка спокути й ін. Нас цікавитиме, звісно ж, пам'ятевий аспект. Інколи пам'ять здатна відігравати такі жлі жарту, що недарма з'явився вислів: «бреше як очевидець». Зрозуміло, що пам'ять є тонкою річчю, особливо ще й в умовах стресу або коли збіг певний час. Також слід враховувати, що автобіографії, мемуари та щоденники, як правило, пишуть не для себе і автор свідомо чи підсвідомо розраховує, а інколи і впевнений, що у його твору будуть читачі.

«Самотній вигнанець» є різновидом мемуарної літератури. Це щоденник більше за назвою, а не за суттю. Подібні его-документи зазвичай більше обертаються навколо постаті автора. Натомість тут ми маємо справу зі своєрідним «літописцем трагедії», який занотовував події, щоб потім через свою історію розповісти світові про Катастрофу. В цьому випадку читач отримує змогу подивитись на поведінку людей «за темних часів» очима коваля і слюсаря з волинського села Свинюхи (нині с. Привітне Локачинського району Волинської області) Мехеля (Майкла) Дімента, родина якого мешкала там упродовж кількох поколінь. Характерно, що вести свої записи він почав 23 червня 1941 р., ніби маючи передчуття, як важко даватиметься людству усвідомлення масштабів і психологічних аспектів Голокосту. Закінчується його хроніка 16 квітня 1944 р. з приходом радянських військ. За тиждень по тому автор опинився у лавах Червоної армії і всі зусилля спрямовував на збереження вже зроблених нотаток, не маючи змоги, а можливо, і бажання вести нові. На жаль, закономірно для того часу, пильне око когось із «товаришів» помітило закріплену на його тілі торбинку із записами, і він не зволікаючи настукав про своє спостереження «кому треба». Проте цього разу все закінчилось своєрідним «охоронним листом» від НКВС із приписом не конфісковувати нотатки Дімента, який, на жаль, загубився, тож автор не може його продемонструвати читачеві.

За словами Мехеля Дімента, він закінчив упорядкування і редагування своїх записів у першій половині 1947 р., перебуваючи вже в Ізраїлі. Загалом його рукопис налічував 288 сторінок, написаних на їдиш. Щоправда, він зізнається, що додав кілька сюжетів, проте не вказує, які саме.

Проте в тодішньому єврейському суспільстві ставлення до Голокосту як до Катастрофи (Шоа), яке ми знаємо сьогодні, ще не оформилось і було дуже неоднозначним. Ба більше, деякі лідери політичних рухів прямо говорили, що історії тих, які йшли, як «вівці на забій», не цікаві і не потрібні нації, особливо в умовах арабо-ізраїльської війни. Натомість значна частина тих, хто пережили Голокост, вважали, що тільки вони і чинили опір нацизму.

Подібна поляризація тривала до початку 1960-х рр. За таких обставин Мехель Дімент, який тоді працював на двох роботах і не мав змоги видати свій щоденник власним коштом, вочевидь мав мало шансів знайти для цього спонсорські гроші. Як це часто буває, коли несприятливі реалії збивають ентузіастичний запал, а до цього додаються ще сімейні проблеми і негаразди зі здоров'ям, втілення ідеї щось надрукувати стає важким навіть для професійних науковців чи літераторів і більше залежить вже від різноманітних випадковостей. Так і хроніка Мехеля Дімента дісталась до читача майже за символічною аналогією з тим, як Мойсей сорок років водив євреїв пустелею. Англomовна версія його щоденника нарешті побачила світ 1992 р. у Нью-Йорку.

Для українського читача твір Мехеля Дімента може виявитись дещо незручним і місцями навіть неприємним. Уже у невеличкому вступі від автора натрапляємо на згадку про «Амалека, який виконав бажання Хмельницького». Амалекітяни – це кочове плем'я, яке довгий час було запеклим ворогом євреїв, і в кінцевому підсумку це протистояння завершилось тим, що цар Саул винищив амалекітян. У цьому випадку зрозуміло, що це алегорія і під Амалеком мається на увазі Гітлер. Хмельниччина стала завершенням своєрідної «єврейської ідилії» в Речі Посполитій, настільки сильним потрясінням, що навіть аббревіатуру ХМЕЛЬ розшифровували як «Муки Месії прийдуть у світ».

Упорядникам українського видання варто було б прокоментувати для читача контекст єврейської трагедії тих часів, ставлення до згаданих подій в Ізраїлі і сучасних науковців. Невимовлені речі недовго такими залишаються. Свідомість читача, як і аристотелівська природа, не терпить порожнечі і за браком коментаря упорядника заповнює пробіли переважно або домислами, або іншими, значно химернішими речами. Але, як правило, це буде найпростіше пояснення і найбільш суголосне певним власним переконанням.

Як ілюстрацію наведу виступ на одному з «круглих столів» в академічній установі, коли шановний (з огляду на вік) доктор філософських наук впевнено розповідав про прапор Хмельницького з написом: «Бий жидів». Невідомо, який інтернет-ресурс задовольнив його пошукові вимоги, але очевидно, що аж ніяк не праці Саула Борового, Наталі Яковенко, Юрія Савчука та ін.

Аналогічну ситуацію маємо також щодо сюжету про не менш значущу в Україні постать – Симона Петлюру. Зокрема, Мехель Дімент розповідає випадок, коли його батько Гершель у розмові з кимось із сусідів провів аналогію між негативним ставленням до євреїв у селі з приходом німців та погромною атмосферою за часів Петлюри. Характерно, що говорив він з неєвреєм і особою, якій по-сусідські довіряв навіть за таких несприятливих обставин, і на той момент німці ще не починали організацію гетто чи якісь репресивні акції. Прикро, але очікувано, невдовзі Гершеля українська допоміжна поліція заарештувала і відправила із села до в'язниці в Горохові. Пізніше родичам сказали, що офіційним приводом для затримання став донос, що він нібито паплюжив ім'я Петлюри. Родина Діментів почала традиційне «ходіння по муках» із хабарями до всіх, хто мав якусь можливість сприяти у звільненні Гершеля. Дехто навіть приходив до них сам, пропонуючи допомогу за відповідну винагороду. Але це було суто цинічне викачування грошей і речей із безправних постраждалих людей, причому без жодних намагань справді щось вдіяти. Шукаючи шляхів для звільнення Гершеля, родина змогла вийти навіть на коханку шефа поліції з Горохова, яка одразу ж пообіцяла миттєво все вирішити. Домогтись звільнення батька вдалося через місцевого священика, і в цьому випадку Мехель Дімент про факт передання хабара не згадує. Коханка шефа поліції згодом прийшла, щоб вимагати винагороду за удаване сприяння, ймовірно прекрасно усвідомлюючи, що з остраху їй не відмовлять.

62-річного Гершеля Дімента не просто тримали в ув'язненні, а змушували стрибати і били, коли він не міг цього робити від втоми. Перед звільненням його ще раз запитали, чи подобається йому Петлюра, зняли черевики, потім завдали 25 ударів гумовим шлангом, від чого він втратив свідомість, а коли прийшов до тями, підвели до дверей і звеліли йти.

Коментар щодо Симона Петлюри, поданий у виданні, є більш формальним і містить основні віхи його біографії та згадку про

вбивство Самуїлом Шварцбардом начебто за масові єврейські погроми в Україні 1919 р. Таким чином упорядник, звісно ж, не маючи цього на меті, ніби підсилює негативну атмосферу спогадів Дімента щодо Головного отамана.

У контексті згадок про Петлюру в тексті щоденника, очевидно, що тут вони виступають як привід для пограбування безправної родини Діментів через вимагання хабарів. Ті люди аж ніяк не переймалися питанням захисту імені Головного отамана. В перші дні приходу німців, коли масштаби майбутнього геноциду і саму ідеологію тотального винищення євреїв ще ніхто не усвідомлював, слова Гершеля про Петлюру використали просто як одне з можливих моральних прикриттів дискримінаційних вчинків щодо ментально вже колишніх сусідів. Тобто це радше психологічний аспект щодо виправдання своїх дій і формування заспокійливого, хоч і хибного, почуття особистої невинуватості.

Здавалося б, для сьогоденішнього прочитання ця мотивація є очевидною, однак вона зовсім не була такою для автора щоденника. Мехель Дімент вказує, що один з очільників призначеної німцями адміністрації Свинюх, якому також носили хабар, був колишнім офіцером армії УНР. Цим він ніби робить певний натяк, що дискримінаційні вчинки щодо євреїв мають певну, захищену в минулому, традицію, а звинувачення проти його батька зумовлювались не надуманим приводом, а були закономірним проявом нетерпимості, притаманної т. зв. петлюрівцям. Цей випадок добре свідчить про те, в який спосіб відбувається інфляція історичних постатей, які, образно кажучи, є і білими, і чорними водночас, але з плином часу розподіляються по категоріях героїв/антигероїв, неодмінно втрачаючи один з кольорів.

Для деяких упорядників коментарі часто стають самоціллю чи то від захоплення своєю роботою, чи то від бажання краще унаочнити свій внесок у видання. З іншого боку, хоч би якими інтуїтивно зрозумілими для читача видавались упорядникові певні місця тексту, минуле, навіть і не таке далеке, все ж більше нагадує країну, мову якої ми знаємо не надто добре. У випадку публікації творів на кшталт щоденника Мехеля Дімента є потреба у детальному поясненні моментів, які є дуже чутливими для сприйняття в різних аудиторіях. Упорядникам усе ж варто їх чітко артикулювати і давати посилання на відповідну літературу. Скажімо, лише за останні

кілька місяців неодноразово вже мали змогу спостерігати резонанс в українському суспільстві від виступів ізраїльського президента Реувена Рівліна щодо відповідальності за Голокост чи заяви Ярослава Качинського щодо «культу» Бандери. Шлях до взаємних звинувачень, образ та ненависті пролягає в тому числі і через нерозуміння. Тому коментування подібних сензитивних і непростих для пояснення навіть для фахівців аспектів навряд чи можна переоцінити.

Своєрідним лейтмотивом «Самотнього вигнанця» є так звана сусідська тематика. Приклад Яна Томаша Гросса показав, як один текст може стати спочатку певним одкровенням і приводом для нагородження, а згодом бути визнаним таким, що очорняє цілу націю. Влітку минулого року навіть траплялось бачити на деяких молодих поляках футболки з написом: «Не перепрошуємо за Єд-вабне».

Редактор перекладу Михайло Тяглий зазначає, що Мехель Дімент тяжів до об'єктивності і крім детальних нотаток про заподіяні євреям кривди з боку українців подавав також інформацію про подібні вчинки місцевого юденрату. Щодо останнього, то такий сюжет все-таки є епізодичним, натомість основна частина тексту присвячена саме сусідам та представникам адміністрації українського походження. Слід зауважити, що Мехель Дімент позиціонує персонажів своєї розповіді дуже поляризовано: ті, що вдавались до «нищих дій», і «любі друзі та рідні», пам'ять про яких «нагадуватиме про нашу людяність і про народ, до якого ми належимо».

Характерно, що цілу низку людей, які його переховували, він не описує окремо. Ба більше, досить критично ставиться до своїх рятівників, ніби мимоволі згадуючи випадки, коли йому запропонували обміняти свій одяг на інший, значно гіршої якості, коли переймались тим, щоб тримати у себе його записи, щоб потім мати змогу довести факт порятунку єврея, тощо. Навіть щодо священика, який допоміг визволити його батька Гершеля без відповідних подарунків, потім трапляється згадка, що вже в іншій справі він також мав певний зиск. Це дуже побіжна ремарка, але тому вона ще наочніше показує, що своїм «падінням» він і не заслуговує на більше.

Своєрідним нагнітаючим фактором у розповіді Мехеля Дімента є кілька згадок про УПА. В тексті він говорить просто про «бандитів», але зазначає, що «селяни вважали їх визволителями» і «за них було значно гірше, ніж за німців». Автор прямо звинувачує їх у

переслідуванні та вбивствах євреїв, які ховались від німців, як і він сам. Одним із таких випадків він називає, зокрема, вбивство та пограбування (зняли одяг і черевики) свого двоюрідного брата – Хаїма Мізуріса. Мехель Дімент розповідає про розповсюдження членами УПА листівок, зміст яких зводився до того, що «кожен євреї і німець – то наш ворог». Згадує він і про те, як вони винищували «пострілами, сокирами та вилами» поляків із навколишніх сіл. Автор зізнається, що ці події остаточно підірвали його надію на порятунок, оскільки поляки викликали у євреїв якусь довіру, бо вони їх вважали такою самою уразливою меншістю, як і себе.

На жаль для читача, цей пласт свідчень Мехеля Дімента також залишився без уваги з боку упорядників. Характерно, що він передає зазначені відомості лише зі слів інших людей, не будучи безпосереднім свідком жодної з них, оскільки не міг покидати місце, де його переховували. Ймовірно, що висловлені враження про масштаби подібних злочинів, тотальну недовіру до українців і лояльне сприйняття поляків є привнесеними і являють собою наслідки переживань цієї трагедії з пізніших часів. Незважаючи на висловлені острахи щодо перспективи вижити в оточенні українців, Мехеля Дімента врятували саме їхні родини. Принаймні, згадані ним прізвища тих, хто його переховував, є саме українськими. Натомість свідчень про якусь допомогу з боку поляків, яку отримав особисто чи так само чув про подібні випадки від когось, він не наводить. Вбивство двоюрідного брата автора щоденника могло бути скоєне і справді членами УПА, і кримінальними злочинцями, і від почуття безкарності. Але поле для здогадок тут залишатиметься тим ширше, чим більше Волинська трагедія циркулюватиме у сфері ідеологічних баталій, а не розглядатиметься на базі результатів археологічних, демографічних, усноісторичних й інших спеціальних досліджень.

Попри певну упередженість Мехеля Дімента щодо своїх сусідів і українсько-єврейської історії загалом, не можна сказати, що він зовсім не зберіг позитивних спогадів про людей, з якими його звела доля. Одним із таких світлих образів його розповіді є старенька, найпевніше, мати Андрія Зелінського, який його переховував певний час. На відміну від Андрія, вона не дозволяла собі глузувати, розповідаючи антисемітські анекдоти, навпаки, намагалась впливати на сина, щоб не поспішав позбутись єврея, співчувала,

провідувала, приносила відомості про його знайомих, давала харчі і для них, попереджала про можливі облави тощо.

Видання фактично містить дві вступні статті: Михайла Тяглого та Шмуеля Ягалома, сина Мехеля Дімента, який готував до друку англomовне видання. Між ними помітна певна неузгодженість. Зокрема, Шмуель Ягалом оцінює кількість євреїв у локачівському гетто в 1800 осіб, зазначаючи, що 700 із них змогли врятуватись до початку розстрілів, проте до кінця війни з них вижили лише шестеро. Текст М. Тяглого вочевидь уточнює перший, проте без акцентування цього моменту і аналізу наведених Ягаломом даних. Так, він обраховує чисельність людей у гетто приблизно в 2200 осіб, але не подає більш-менш точної цифри тих, кому вдалося покинути цю територію, зазначаючи, що мова йде про кілька сотень.

У вступі М. Тяглого також можна помітити одруківку, що «співвідношення німців та місцевих українців у поліцейських структурах сягало п'ять до одного, то не дивно, що за висловом історика Т. Снайдера, “обличчям німецької влади у волинському селі був українець”». Зрозуміло, що упорядник мав на увазі, що статистично на одного німця припадало п'ять українців. Слід зазначити, що в електронній версії книжки цей нюанс виправлено.

Можливо, краще було б відійти і від скорочень імен, подаючи їх повністю або одного разу зазначивши, наприклад, «Тімоті Снайдер», далі в тексті вживати вже тільки його прізвище. Подібні скорочення імен до однієї літери перед прізвищем є мало інформативними для читача, а такі як, скажімо, «Б. Хмельницький», «С. Петлюра», дещо «колють» око. Ба більше, інколи навіть редактори поважних академічних видань так захоплювались механічним скороченням імен, що «Іслам Гірей» перетворювався на «І. Гірея».

Виданню не зашкодило б і дещо «нудного академізму» на кшталт невеличкої передмови від перекладача, наявності іменного покажчика, стислої характеристики англomовного видання, з якого робився переклад, біографічної довідки про Мехеля Дімента тощо.

Щоденник Мехеля Дімента попри свій довгий шлях до читача залишається важливим і, на жаль, актуальним з погляду сучасних подій, у тому числі й в Україні. Цей твір вкотре демонструє, що в житті немає чітко розподілених ролей (кат – жертва – спостерігач), натомість є люди і їхні історії, а дилема вибору завжди важка.